KIRGIZ TÜRKLERİNDE İŞ TÜRKÜLERİ

Kirghiz Work-Songs

Doç. Dr. Naciye YILDIZ*

ÖZET

İlk olarak bir kişi tarafından ortaya konulan türküler, zamanla ağızdan ağıza geçerler ve anonim ürün niteliğini kazanırlar. Irlar (türküler), Kırgız anonim edebiyatının önemli bir kısmını teşkil etmektedir. İş türküleri ise, yaratıldığı dönemin insanı ve çalışma hayatı hakkında bazı ipuçları verir. Kırgız iş türküleri konularına göre avcılıkla, çobanlıkla, çiftçilikle ve çeşitli zanaatlarla ilgili olanlar olmak üzere tasnif edilebilir.

Anahtar Kelimeler

Türkü, ır, Kırgız, avcılık, avcılık, çobanlık, çiftçilik, zanaatçılık

ABSTRACT

The folk songs, which are firstly created by a person, are transfarred orally and they become anonymous products. Folk songs (ır), are important part of Kirghiz anonymous literature. Work-songs gives clues about the people and their work life of the related period. Work-songs can be classified according to their subjects as hunting, shepherding, forming and craftmanshipsongs.

Key Words

Türkü, ır, Kirghiz, work-songs, hunting, shepherding, farming, crafting.

Kendine özgü bir ezgi ile söylenen ve zamanla anonimleşen halk edebiyatı türlerinden biri, Anadolu sahasında "türkü"ler, Kırgız Türkleri arasında da "›r"lardır. Şükrü Elçin'in "Bu mahsüllere Do¤u ve Kuzey Türkleri ayn› kökten gelen 'y›r' veya 'c›r' ad›n› vermifllerdir" (Elçin 1881:189) şeklinde açıkladığı "yır", "cır", Kutadgu Bilig'te "y›rlamak: terennüm etmek, zikretmek"(Arat 1979:541) olarak geçmektedir. Bu isim Kırgız Türkçesinde baştaki "-y/-c" sesinin düşmesiyle, "›r" ve "›rlamak" şeklinde kullanılmaktadır. Halkın her türlü duygu ve düşünceyi dile getirme imkânı bulduğu türküler/ırlar, edebiyatımızın en sevilen türlerindendir; dolayısıyla konu bakımından değerlendirildiğinde, ağıtların da, ninnilerin de "türkü/ır" başlığı altında yer aldığı; şekil bakımından ise maniden koşmaya, her türlü nazım şekli ile söylendikleri görülmektedir.

Anadolu'da olduğu gibi, Kırgız Türkleri arasında da ırlar, en yaygın halk edebiyatı türlerindir. Irları tasnif etmek istediğimizde, konularına, yapılarına, ezgilerine, söylendikleri ortama, hangi bölgeye ait olduklarına göre çeşitli tasnifler yapmanın mümkün olduğu görülmektedir. Konularına göre Kırgız ırlarını tasnif ettiğimizde; emgek (iş) ırları, kaada-salt (gelenek-görenek) ırları, koşok (ağıt) ırları, tabiyat (tabiat) ırları, arman (dilek-arzu) ırları, süyüü (aşk-sevda) ırları, sanat-nasiyat/terme (nasihat) ırları, din ırları, tarihiy (tarihî) ırlar, kereez (vasiyet) ırları, beşik ırları (ninniler), oyun ırları, aytış (karşılıklı atışma) ırları, ırım ve em-dom (efsun-deva) ırları şeklinde gruplandığını görmekteyiz. Bunlar, doğumdan ölüme, hayatın her safhası ile ilgilidir; bazıları günlük hayatın akışı içinde, bazıları da çeşitli merasimlere bağlı olarak söylenmektedir.

* Gazi Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Emgek Irları/İş Türküleri

Anadolu'da "ifl türküleri" olarak bildiğimiz geleneğin Kırgız Türkleri arasında adlandırılışı "emgek ›rlar›"dır. Bunlar, yapılan işin zahmetini unutup azaltmak, iş yaparken bir yandan da güzel vakit geçmesini sağlamak gibi amaçlarla söylenir. Genellikle yapılan işle bağlantılı olurlar; ancak yine de bunlarda aşk, hasret, ölüm, güzellik gibi her türlü konuyu görmek mümkündür. Bu türkülerde, türüne göre, sık kullanılan kelimeler vardır ve bunlardan hareketle hangi iş grubu veya meslekle ilgili olduklarını tespit etmek mümkün olabilir. Kırgız iş türkülerinden çiftçilikle ilgili olanlarda "ürön[1], arpa, buuday, kırman[2]"; hayvancılıkla ilgili olanlarda "torpok[3], kulun[4], tay, ulak[5], kozu[6], boto[7], yılkı, yılkıçı, koyçu[8]", diğer işlerle ilgili olanlarda da "ton[9], teri[10], cargılçak[11]" gibi kelimeler bu tür anahtar kelimelerdendir. Bekbekey, Saksakay, fi›r›ldan, Op Mayda, Ton Ç›k, Or Orogum (Akmataliyev, 2002:25) ise Kırgız Türkleri arasında yaygın olarak bilinen ve söylenen iş türküleridir.

Araştırmacılar, insanların karınlarını doyurmak, geçimlerini sağlamak üzere çeşitli işler yapmaya başlamalarından itibaren, yaptıkları işle birlikte bir melodi de mırıldanmaya başladıklarını ve zamanla bu melodiye, sözün de eklendiğini düşünmektedirler. Böylece, iş türkülerinin ortaya çıkışı, çok eski zamanlara dayanmakta, insanlar arasında işbölümü ile meslekleşmenin meydana gelmesiyle de bu işlere bağlı türler ortaya çıkmaktadır. Bundan hareketle Kırgız halk edebiyatında emgek ırlarının;

1.Avcılıkla ilgili emgek ırları

2.Çobanlıkla ilgili emgek ırları

3.Çiftçilikle ilgili emgek ırları

4. Çeşitli zanaatlarla ilgili emgek ırları (Akmataliyev 2002:29) şeklinde tasnif edildiğini görmekteyiz.

Avcılıkla ilgili iş türküleri, insanların sosyal hayatının normal gelişmesine paralel olarak, en eski türküler olmalıdır; çünkü insanların çiftçilik ve hayvancılıktan önce, toplayıcılık ve avcılıkla uğraştığı bilinmektedir. Kırgız Türklerinin, gerek ok ve tüfek gibi silahlarla; gerek tuzak, ağ, kapan gibi aletlerle; gerekse tazı ve sungur gibi hayvanlarla avlandıkları bilinmektedir; ancak avcılıkla ilgili olarak söylenen ırlar günümüze ulaşmamıştır. Buna karşılık, "hayvanı gözünden bile vurabilecek kadar usta avcılık" demek olan "mergenlik", Kırgız Türkleri arasındaki önemi doğrultusunda destanlarda işlenmiştir. Bu temayı, usta avcılığını olumsuz şekilde kullanarak bir hayvan türünü yok etmek üzere olan mergenin kötü sonunu anlatan "Kococaş" gibi destan türlerinin içinde veya Kalık isimli halk şairine ait "Cer Kepede Ötkön Kün/Cer Kepede[12] Geçen Günler" gibi günlük hayatını avcılıkla kazanan insanların öyküsünü yansıtan şiirlerde bulabiliriz (Kangeldiyev, 1989:71-73). Halk arasında, hikâyesi yaygın bir şekilde anlatılan "Karagul Botom" da, birçok akın tarafından düzenlenerek söylenmiş ve böylece varyantları meydana gelmiş, avcılıkla ilgili bir ırdır. Komuz denilen müzik aleti eşliğinde, ezgi ile söylenen bu ırda, avcılık yapan usta nişancı bir babanın, geyik postundan elbise giydirdiği öz oğlunu geyik zannederek vurup öldürmesi sonucunda, duyduğu büyük acı dile getirilmektedir. Ağıt türü için daha önemli bir örnek olarak düşünebileceğimiz bu ır, bir avcının başından geçenlerle ilgili olduğundan, burada da değerlendirilebilir:

"Keñ-Koldun başı keñ şiber, botom[13],
/Keñ-Kol'[14]un bafl› bol delice bu¤day, yavrum,
Keñirisip catkan, Karagul botom.
/Yay›lm›fl, Karagul yavrum.
Narkoldun başı tar şiber, botom,
/Narköl'ün bafl› dar delice bu¤day, yavrum
Talımsıp catkan, Karagul botom.
/Hareketsiz yatan, Karagul yavrum.

Altından saka kalçadıñ, botom,
/Alt›n afl›k att›n, yavrum,
Ayıña cetpey çarçadıñ, botom.
/Ay›n› doldurmadan öldün, botom.
Kümüştön saka kalçadıñ, botom,
/Gümüfl afl›k att›n, yavrum,
Künüñö cetpey çarçadıñ, botom.
/Gününü doldurmadan öldün, yavrum.
Men arkar bir atıp tiygizdim, botom,
/Ben yaban koyunu vurup avlad›m, yavrum,
Men arkar ton kaydan kiygizdim, botom,
/Koyun postu elbise nerden giydirdim, yavrum,
Elik bir atıp tiygizdim, botom,
/Geyik vurup avlad›m, yavrum,
Elik ton kaydan kiygizdim, botom.
/Geyik postu elbise nerden giydirdim, yavrum.
Erteñ bir aylıñ köçüptür, botom,
/Sabah köyün göçecek, yavrum,
Kök-Kaykı barıp konuptur, botom.
/Gök-Kayk›'ya var›p konacak, yavrum.
Men artımdı karabay, botom,
/Ben arkama bakmadan, yavrum
Baltırkan tübü bılk etet botom.
/Bald›ran otunun dibi h›fl›rdad›, yavrum.
Balaluu elik dep koydum, botom,
/Yavrulu ceylan dedim, yavrum,
Men botomdu cep koydum, botom.
/Ben yavrumu yedim, yavrum.
Toburçagın tor bolor, botom,
/Cins at›n da¤ keçisi olur, yavrum,
Toksondogu ataken, botom,
/Doksan yafl›ndaki baban, yavrum,
Senin tozoguñ tartıp, kor bolor botom.
/Senin üzüntünü çekip, horlan›r, yavrum.
Argımagın at bolor, botom,
/Asil at›n (adi) at olur, yavrum,
Altımışta enekeñ, botom,
/Altm›fl yafl›ndaki anan, yavrum,
Senin azabıñ tartıp, kor bolor, botom.
/Senin azab›n› çekip, horlan›r, yavrum.
Kulunu ölgön beedey, botom,
/Tay› ölen k›srak gibi, yavrum,
Kuuratıp kettiñ, Karagul botom.
/Kurutup gittin, yavrum.
Botosu ölgön töödöy, botom,
/Yavrusu ölen deve gibi, yavrum,
Bozdotup kettiñ, Karagul botom.
/A¤lat›p gittin, Karagul yavrum.
O, Karagul botom,
/Ah, Karagul yavrum,
O, Karagul bot-om.
/Ah, Karagul yav-rum."

(Bektenov-Bayciyev 1993:53)

Kırgız Türklerinin uzun asırlardan beri hayvancılıkla uğraştığı bilinmektedir. Bu sebeple, emgek ırları dendiğinde ilk akla gelen tür, çoban türküleridir. Daha çok erkeklerin yılkı, kadınların da koyun çobanlığı yaptığı; geceleri hırsızlardan ve yırtıcı hayvanlardan korumak ve sürünün dağılmasını önlemek için sürüleri beklediği bilinen bu toplumda, uzun geceler boyunca vakit geçirmek, hatta hırsızlara ve kurtlara gözdağı vermek amacıyla çoban türküleri söylenmektedir. Çoban türkülerinin içinde en yaygın olarak bilinenleri ve eskileri "Bekbekey" ile "fi›r›ldan"dır.

Bekbekey
İynemdin uçun maytardım,
/‹¤nemin ucunu k›v›rd›m,
Bügün bir koroo kaytardım.
/Bugün bir koyun sürüsü gittim.
İynemdin uçun tüzöttüm
/‹¤nemin ucunu düzleftirdim,
İşenbey koroo küzöttüm./
(Kimseye) güvenmeyip koyun sürüsü güttüm.

Uugumdun uçu dolono,
/S›r›¤›m›n ucu akdiken,
Uuru da börü colobo.
/H›rs›z da kurt da u¤ramas›n.
Uuru bir kelse uştaybız,
/H›rs›z gelirse vururuz,
Başın bir ayra muştaybız.
/Bafl›n› yar›p döveriz.

Koroomdun uçu taman col,
/A¤›l›m›n kenar› patika yol
Kaytargan koroom aman bol.
/Bekledi¤im a¤›l›m sa¤/salim ol.
Kız-kelin koroo küzötkön,
/K›zlar, gelinler a¤›l beklemifl
İlgerten kalgan salt oşol.
/Evvelden kalan adet bu.

Uuru kelse uştaybız,
/H›rs›z gelirse vururuz,
Betin ayra muştaybız,
/Yüzünü paralay›p döveriz,
Töögö çirkep baylaybız,
/Develere s›ra s›ra ba¤lar›z,
Töbögö çaap aydaybız.
/Tepeye koflturup süreriz.

Kara-Toonu etektep,
/Kara da¤›n ete¤ine,
Men konoyun Bekbekey.
/Ben konay›m Bekbekey,
Kara makmal tonuña,
/Siyah kadifeden elbisene,
Ceñ boloyun Bekbekey.
/Yen olay›m Bekbekey.

Kızıl-Toonu etektep,
/K›z›l da¤›n ete¤ine
Men konoyun Bekbekey.
/ Ben konay›m Bekbekey,
Kızıl caka tonuña,
/ K›rm›z› yakal› elbisene,
Ceñ boloyun Bekbekey.
/ Yen olay›m Bekbekey.

İçe turgan aşına,
/Yedi¤in afl›na,
Bal boloyun Bekbekey.
/Bal olay›m Bekbekey.
Mine turgan atıña,
/Bindi¤in at›na,
Col boloyun Bekbekey.
/Yol olay›m Bekbekey.

Kündöp-tündöp cügürgön,
/Gece gündüz yelip duran,
Tülkünün butu sögülsün.
/Tilkinin baca¤› kopsun.
Tün uykunu üç bölgön,
/Gece uykunu üç kere bölen,
Kök çunak kanı tögülsün.
/

çesinde bek, "sağlam" anlamında bir isimdir. Bu seslenme ile sürünün emniyette olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde meydana gelen "Saksakay" isimli bir başka türkü daha vardır. O da Kırgız Türkçesindeki "sa¤" isminden aynı şekilde meydana gelmiştir. Bazen Saksakay ile Bekbekey;

Bir kişi: Kula baytal Saksakay o-o-o-y/Kula k›srak Saksakay o-o-o-y

Hep birden: Kuyuluşkan Bekbekey o-o-o-y/Sar›lan Bekbekey o-o-o-y

Bir kişi: Ala baytal Saksakay o-o-o-y/Ala k›srak Saksakay o-o-o-y

Hep birden: Aykalışkan Bekbekey o-o-oy/Kucaklanan Bekbekey o-o-o-y(Bektenov, 1993:42) şeklinde nakarat kısımları karşılıklı olarak da söylenmektedir.

Çoban türkülerinden Bekbekey ve Saksakay yanık; at çobanlarının türküsü olan fi›r›ldan ise neşeli bir ezgi ile söylenmektedir.

Şırıldañ
Konok toogo bütköndö,/Konok[17] da¤da bitti¤inde,
Koşo çıkkan şırıldañ./Beraber ç›kan fl›r›ldan.
Taruu taşka bütköndö,/Dar› taflta bitti¤inde,
Talaşa çıkkan şırıldañ./Dolan›p ç›kan fl›r›ldan.
Cılkıçı menen koyundaş,/Y›lk› çoban› ile koyundafl
Canaşa çıkkan şırıldañ./Beraber ç›kan fl›r›ldan.

Şırıldañ bizdin şıykıbız,/fi›r›ldan bizim çehremiz,
Tündö kelet uykubuz./Gece gelir uykumuz.
Aman bolso cılkıbız,/Sa¤ salim olursa y›lk›m›z,
Erteñ kanar uykubuz./Sabah kanar uykumuz.
Şırıldañ aytıp cürgöndö,/fi›r›ldan söyleyip dururken
Konok menen taruunu,/Konok ile dar›y›,
Cep ketpesin cılkıbız./Yiyip gitmesin y›lk›m›z.

Ana sultan şırıldañ,/Ona sultan fl›r›ldan,
Mına sultan şırıldañ/‹flte sultan fl›r›ldan
Şıp-şırıldañ şır eken/fi›p-fl›r›ldan fl›r imifl
Cılkıçının ırı eken./Y›lk› çoban›n›n türküsü imifl.
(Alaguşov 1986:15)

Bu türkünün ismini oluşturan "fl›r›ldan", hem bir bitkinin, hem de güzden yapılıp soğukta donarak tazeliğini kaybeden kımızın ismidir; dolayısıyla her ikisi de çobanların hayatı ile ilgilidir. Bu ismin "fl›r›ldamak" ve "çabuk" anlamlarındaki "fl›ld›r ›ldam"dan geldiği de düşünülmektedir (Akmataliyev, 2002: 46).

Yılkı çobanlığı, koyun çobanlığından da zor bir iştir. Yılkıyı korumak üzere gece-gündüz bekleyen çobanlar güçlü kişiler arasından seçilir; en hızlı atlara binerler, geceleri uyumaları gerektiğinde bellerine atın dizginini bağlarlar ki bir tehlike anında atlar onları uyandırsın. Kışın yılkılar "otorlogon"a (Akmataliyev, 2002:42), ot bulmak üzere uzak ve ılık iklimli yerlere götürüldüğünde, çobanlar "alaç›k" denilen küçük keçe evlerde kalırlar. Yılkı çobanlarının otlakların yakınlarındaki köylere gidip "fi›r›ldan" söyleyerek yiyecek-içecek topladıkları da bilinmektedir (Akmataliyev, 2002:43). Aşağıdaki mısralar "bahflifl isteme" ve "fi›r›ldan batas›" yani bahşiş alındıktan sonra söylenen "fi›r›ldan duas›" örneğidir:

Bata başı dıñ-dıñ,/Dua bafl› d›n-d›n
Maldı bersin miñ-miñ./Mal versin bin-bin.
Cılkı bersen ala ber,/Y›lk› vereceksen alacal› ver,
Ot cakalay bala ber./Ocak etraf›nda bala ver.
Cüytörünö töö ber,/Çömeltecek deve ver,
Cüktöp alıp cürö ber./Yükleyip sürüver.
Saarına biye ber,/Sa¤acak k›srak ver
Saagan sayın iye ber./Hergün sa¤›lacak ver
(Akmataliyev, 2002:50)

Bu özelliği ile "fi›r›ldan" söyleme, Anadolu'da "saya gezme"(Oğuz, 2005:9-15) geleneğini hatırlatmaktadır. "fi›r›ldan"ın güz ortasında, ay on beş günlük olduğunda, bir araya toplanan yılkı çobanları tarafından söylendiği ve yılkıların hâmi ruhu olan Kambar Ata'nın türküsü olduğu da bilgiler arasındadır (Akmataliyev, 2002:45). Bilindiği gibi "Kamber" peygamberimizin deve seyisidir; ancak Kırgız Türkleri arasında –atların sosyal ve günlük hayatta develerden daha mühim bir yer işgal etmesinden dolayı olsa gerek- atların hâmisi olarak ka-

bul edilmektedir. Aşağıdaki mısralar, "fi›r›ldan"ın topluluk hâlinde de söylendiğini göstermektedir:

"Sayga bütkön sarı tal
/Nehir yata¤›nda biten sar› sö¤üt
Irgay emey emne?/Sallanm›yor da ne?
San cigitter cıyılıp,/Sayısız yi¤it toplan›p
Şırıldandı aytışsa,/fi›r›ldan söyleseler
Cırgal emey emne?/Zevk de¤il de ne?
Kumga bütkön kuba tal/Kumda biten ak sö¤üt
Irgay emey emne?/Sallanm›yor da ne?
Köp cigitter cıyılıp,/Çok yi¤itler toplan›p,
Şırıldan aytışsa/fi›r›ldan söyleseler
Cırgal emey emne?/Zevk de¤il de ne?"
(Akmataliyev, 2002:49)

Çobanların iş ve hayat şartlarının ağırlığından şikayetleri, Kırgız Türklerinde "arman ›r›" olarak adlandırılan ve insanların hayat şartlarından şikâyetlerini, arzularını ve ulaşamadıkları hedeflerini işleyen başka bir ır türünün içinde de yer almaktadır. Bunlara bir örnek verecek olursak:

Koyçu boldum başınan,
/Koyun çoban› oldum baflından,
Korduktu tarttım çaşımdan.
/Horluk çektim gençli¤imden.
Çokoyum buttan suurulup,
/Ayakkab›m aya¤›mdan s›yr›l›p,
Çor boldu taman tuurulup.
/Nas›r oldu taban›m çatlay›p.
Çoy-çoylop cürüp ölömbü,
/Topallaya topallaya öleyim mi,
Çokudan bir kün buulugup?
/Da¤ s›rt›nda bir gün düflüp?
Çarıgım buttan suurulup,
/Çar›¤›m aya¤›mdan s›yr›l›p,
Çarçadım taman tuurulup.
/Hâlsizlefltim taban›m yar›l›p.
Çoy-çoylop cürüp ölömbü,
/ Topallaya topallaya öleyim mi
Çokudan bir kün buulugup?
Da¤ s›rt›nda bir gün düflüp?
Eşikke catsam, eçki kapır tebeleyt,
/Kap›ya yatsam kâfir keçi çi¤ner.
Üygö catsam, baybiçe kapır cemeleyt.
/Evde yatsam kâfir han›m azarlar.
Tezek ter dep kap beret,
/Tezek topla diye çuval verir,
Üygö kirsem, kösöö menen tap beret.
/Eve girsem gelberi[18] ile vurur
Eşikke catsam kuruşup,
/Kap›ya yatsam k›vr›l›p,
Koy, eçki menen uruşup.
/Koyun, keçi ile vuruflup.
Kalcalsam, bilçü kişi cok,
/Bay›lsam bilecek kimse yok,
Açka catam tırışıp.
/Aç yat›yorum büzülüp,
Kara ögüz minsem, kamçım cok,
/Kara öküze binsem kamç›m yok,
Üygö kelsem, tınçım cok.
/Eve gelsem rahat›m yok.
Muñkanıp zarlap ıylasam,
/Hazin hazin a¤lasam,
Armanım ugar kişi cok.
/fiikâyetimi duyacak kimse yok"
(Bektenov, 1993, s.68-69)

Kırgız Türklerinin çocuk folklorunda da, özellikle hayvancılıkla ilgili türkülerin yaygın bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Bunlara "Taylak/Deve Yavrusu", "Bizdin Koy/Bizim Koyun", "Töl/Döl", "Torpogum/Tosunum", "Ulagım/O¤la¤›m", "Kara Ulak/Kara O¤lak" gibi çocuk türküleri örnek verilebilir (Akmataliyev, 1998:46-53). Bunlardan "Töl/Döl" türküsünü değerlendirecek olursak:

Bizdin mallar töldödü,
/Bizim hayvanlar›m›z döl verdi,
Ayran cuurat köldödü,
/Ayran-yo¤urt bollaflt›,
Cazdoodon köçüp aylıbız,
/Yayladan göçüp köyümüz,
Kök kolottu ördödü.
/Yeflil vadiye ç›kt›.
Kök ala maydan kök şiber
/Yeflil alacal› may›sta delice bu¤day
Caykalıp östü tolgonu.
/Her yeri kaplad›.
Kök şiberdin üstünö
/Delice bu¤day›n üstüne
Aylıbız barıp kongonu.
/Köyümüz var›p kondu.
Bayçeçekey gül caynap
/Kardelenler kaynafl›p
Cayıp çıktık too cakka.
/Yay›p ç›kt›k da¤ taraf›na.
Kozulardı biz aydap,
/Kuzular› sürüp,
Sabada kımız kürüldöp,
/Tulumda k›m›z gürüldeyip,
Basıp kirip üylörgö,
/Yürüyüp girerek evlere,
Cetimiş seksen caştagı,
/Yetmifl-seksen yafl›ndaki,

Abışkalar kürsüldöp.
/‹htiyarlar gürlemifl.
Talaa tolgon baldırkan,
/Bozk›r› dolduran bald›ran,
Betege, şıbak, cıltırkan.
/Ayr›k otu, k›r pelini, süpürge otu.
Toonun betin karasak
/Da¤ yamac›na baksak
Karagat, ışkın, büldürgön.
/Frenk üzümü, ›flk›n, bö¤ürtlen.
Bul carıktık cemişter
/Bu sevgili yemifller
Caş baldarı küldürgön.
/Küçük çocuklar› güldürmüfl.
Çabak urduk suusuna
/Atlad›k suyuna
Baldarın ızı-çuusuna,
/Çocuklar›n gürültü-pat›rt›s›na,
Kulak tınat tınımsız.
/Kulaklar ç›nlar, aral›ks›z.
Orompoy menen şabiyat
/Orompoy[19] ile ebe
Cagıştuu eken baldarga.
/Hofl imifl çocuklara.
Caydın künkü tabiyat,
/Yaz gününün tabiat›nda
Suu mıltık atıp oynoduk.
/Su tabancas›yla vurup oynad›k.
Agıp catkan suulardan
/Akar sulardan
Balık karmap oynoduk.
/Bal›k tutup oynad›k.
Cırgap cedik kuruttu,
/Afiyetle yedik kurutu[20]
Kozulardı kaytarbay
/Kuzular› gütmeyip
Camıratkan baldardı,
/Toplayan çocuklar›
Colotposton üyünö
/Yanaflt›rmay›p evine
Ata-enesi kuruttu.
/Anas›-babas› kuruttu."

(Akmataliyev, 1998:49)

Bu örneği değerlendirdiğimizde, bir çocuk türküsü olmasına rağmen, çobanların hayatında yer alan birçok bitki isminin çocuk türkülerine kadar girdiği, dolayısıyla hayatın ve mekanın bu türkülere bütün netliği ile yansıtıldığı görülmektedir.

Kırgız Türklerinin "d›ykanç›l›k" olarak adlandırdığı "çiftçilik"le ilgili türküler de oldukça çok sayıda ve eş-metinleri meydana gelmiş durumdadır. Bu türküler ekin ekmekten ekmek pişirmeye kadar, çiftçinin emek-yemek safhasını dile getirir mahiyettedir.

"Dıykan degen canıbar,/Çifçi denilen canl›,
Koş ögüzün baylagan, / Çifte öküz ba¤lam›fl.
Şamıyanın şaylagan,/fiam›yan›[21] seçmifl,
Cazga maal bolgondo,/‹lkbahar yaklaflt›¤›nda,
Buurusunun bukturgan,/Saban›n› sürmüfl.
Tişi cerge sukturgan./Diflini topra¤a sokturmufl.
Kara cerdi kañtargan,/Kara yeri aktarm›fl,
Töbödön oroo kazdırgan,Tepeden çukur kazd›rm›fl,
Uuçtap buuday çaçtırgan. / Avuçlay›p bu¤day saçt›rm›fl.
Bazardan ketmen aldırıp,/Pazardan kazma ald›r›p
Arıktarın çaptırgan"/Arklar› açt›rm›fl"

(Akmataliyev, 2002:52)

mısralarında çiftçinin ekin ekme işi dile getirilmektedir. Bu mısralarda zahmetli işin safhaları birer birer saylırken ekin biçme ile ilgili olarak söylenen;

"Bol, cigitter bolgula,/Tez yi¤itler, tez olun,
Or cigitter, orgula./Biçin yi¤itler, biçin.
Çal orogum, çalgınıñ,/Çal ora¤›m, çal,
Arpa buuday taştabay,/Arpa bu¤day b›rakmadan,
Booga baylap salgınıñ/Demet yap›p koyun"

(Akmataliyev, 2002:52)

şeklindeki türküde ise, hasat zamanının coşkusu hissedilmektedir. Çiftçi için bundan sonra harman safhası başlar. "K›rman" olarak telaffuz edilen harmanda "harman almak, düven sürmek" Kırgız Türkçesinde "temin bast›ruu"dur. Bu iş sırasında da harmanın çabucak gelmesi dileğini ifade eden "Op Mayda" türküsü söylenir:

"Oroy-oroy, op mayda,
/Biç, biç hop-mayda[22],
Oroo tolsun, op mayda.
/Ambar dolsun hop-mayda.
Kırça kırça baskanın,
/K›rç k›rç bast›¤›n,
Kırman tolsun, op mayda
/Harman dolsun hop-mayda."

Mayda bassañ, canga payda,
/Küçük küçük bassan, cana fayda,
Talkandarı bizge payda.
/Hububat› bize fayda.
Topondoru sizge payda,
/Kepekleri size fayda,
Op mayda, mayda-mayda
/Hop mayda, mayda-mayda"

(Bektenov, 1993:41)

Bu mısralarda, çift sürdüğü hayvanı ile kader birliği yapmış olan çiftçinin, hayvanına seslenişi yer almaktadır. "Mayda" bereket için kullanılan bir kelimedir.

Bu türkünün

"Mayda-mayda, map-mayda,
/Mayda-mayda, map-mayda,
Maydalasın attı ayda
/Ufalas›n, at› sür."

(Akmataliyev, 2002:55)

şeklinde nakarat kısmının ve

"Kırça kırça baskanın,
/K›rç k›rç bast›¤›n,
Kırman tolsun, op mayda.
/Harman dolsun, hop-mayda.
Kırmançının balası
/Harmanc›n›n balas›
Nanga toysun op mayda.
/Ekme¤e doysun hop mayda."

(Akmataliyev, 2002:55)

"Oroy-oroy baskanıñ
/Kese kese bast›¤›n
Oroo tolsun op mayda.
/Ambara dolsun hop mayda.
Orokçunun balası
/Orakç›n›n balas›
Nanga toysun op mayda.
/Ekme¤e doysun hop mayda."

(Akmataliyev, 2002:55)

şeklinde asıl bentlerin eş-metinleri de bulunmaktadır. Ancak türkünün tamamı bugüne gelememiş, unutulmuştur.

Ekin ekme sırasında söylenen;

Mına septim uuçtap:/‹flte serptim avuçlay›p:
Cıluv cerden konuş tap./Konaklamaya ›l›k yer bul.
Bu -cetim-cesirge,/Bu, yetime-dula,
Munusu –karıp-miskinge./Bu, garibe-zavall›ya.
Bu –aç-arıkka,/Bu, aça-ar›¤a,
Munusu –alsık karıpka./Bu, fakir garibe.
Buları kurt-kumurskaga,/Bunlar, kurda, kar›ncaya,
Munusu –suramçıga,/Bu, toplay›c›ya,
A bul –tilemçige./Bu, dilenciye.
Buları –salamçıga./Bu ziyaretçiye.
Kalgandarı/Kalanlar›
Sizge, bizge, maga./Size, bize, bana.
Babadıykan coldoşum,/Babad›ykan yoldafl›m,
Bardık işti oñdosun./Bütün ifli onars›n.
Car bolup cıloosun./Dost olup esirgesin.
Emi bıyagın men bilemin;
/ fiimdi bu yan›n› ben bilirim;
Sugatıñ öksü bolbosun,/Sulamas› zay›f olmas›n,
Öñgöndö aram çöp koybosmun.
/Büyüdü¤ünde kötü ot koymam.
Arıgıñ kenen çabılat,/Ar›¤› genifl kaz›l›r,
Korukçuñ arbın tabılat,/Çitin iyi bulunur,
Tilegim cön,/Dile¤im sade,
Ön, ürönüm, ön!Büyü tohumum, büyü!
Bereke bek baylasın / Bereketi bol olsun.
Berdik Babadıykanga/Verdik Babad›ykan'a
Biriñ mindep çaylasın/Birini bin etsin".

(Cusupov, 1993:515)

gibi ırların, Bakşı dualarındaki:

"Bir talabim pulardin! Töngmekçige bir bolgan
/Bir iste¤im bunlardan!Dümbelekçiye pîr olan
Hazreti Kambar paygambar! Sizdin medet tileymen,
/Hazreti Kamber Peygamber! Sizden medet diliyorum.
Rencige şifa tileymen. Dihkançiga pir bolgan
/Hastalara flifa diliyorum. Çiftçilere pîr olan
Hazreti hızır atadur, sizdin medet tileymen
/ Hazreti H›z›r atad›r, sizden medet diliyorum.
....."

(İnan, 1986:122-124)

sözleriye benzerliği açıktır.

Bu aytımın son mısralarında, ekilen tohumun, çiftçilerin hâmi ruhu olan Dıykanbaba'ya emanet edilmesi, bugün Anadolu'da gördüğümüz "benim elim değil, Fatma Anamızın eli", yahut da çocuğu yaşamayan ailelerin bir türbeye giderek çocuklarını buraya verdiklerini söyledikten sonra, çocuklara "Satılmış, Satı" gibi isimler vermeleri ile fonksiyonel bir paralellik göstermektedir.

Bugün, tarımda makineleşme sonucu, bu tür türküler hemen hemen hiç kalmamıştır.

Kırgız Türkleri arasında, yine çoban türküleri kadar yaygın olmamakla birlikte, yün işleme, kilim-keçe dokuma, ip eğirme, deri sepileme ve giyim eşyası dikme, demircilik, değirmencilik gibi zanaat ve mesleklerle bağlantılı olarak söylenen türküler de mevcuttur. Bunlardan "Ton Ç›k" türküsü, giyim eşyası dikmek üzere deri sepilmeyi dile getiren bir türküdür:

"Ak toktumdun terisin,/Beyaz toklumun derisini
Aşatkısın keltirdim,/Mayaland›rd›m,
Abdan iyip cetkirdim,/‹yice sepiledim,
Kıtkıl kılbay özüñdü,/Sertlefltirmeyip onu,
Aşatkıñdı kandırdım,/Mayas›na doyurdum,

Tap menen tüzüñ saldırdım./Is›tarak düzlettim.
Çık, terim, ton tonuma,/Yay›l, derim, elbiseme,
Kaldır-kuldur etpesin,/Kald›r-kuldur etmesin,
Tüşö kalgın conuma./Düflüver s›rt›ma.
İylebesem maa cazık,/Sepilemesem bana yaz›k,
Kıldırasañ saa cazık./Tak›rdarsan sana yaz›k.
Ton çık…Ton çık…./Kürk yay›l...Kürk yay›l...."
(Akmataliyev, 2002:57)

Bu türkünün "İylebesem maa cazık,/Kıldırasañ saa cazık" mısraları, bir başka türkü türü olan sihirsel mahiyetli türkülerde de, hayvan sahibinin, anası ölen yavruyu bir başka hayvana alıştırırken söylediği "Telibesem, maa cazık,Telinbese, saa cazık /Al›flt›rmasam bana yaz›k,Al›flmazsa sana yaz›k" (Bektenov, 1993:45) kalıp sözlerinin, türkülerin fonksiyonel özelliğini yansıtan bir başka eş-metnidir.

"Car-/yar-; ö¤üt-" fiil kökünden türemiş bir isim olan "carg›lçak" yani el değirmeni, Anadolu'da olduğu gibi, özellikle göçebe yaşayan Kırgız Türklerinin hayatında, büyük değirmenlerin görevini üstlenen ev aletleridir. Bunların kullanımı sırasında söylenen türkülerden biri:

"Cargılçagım tegeren,/ Elde¤irmenim dön,
Mayda tartıp aştıktı,/Ufak çekip hububat›,
Tolturup ber baştıktı./Dolduruver torbay›.
Döötü pirim, koldoy kör,/Döötü Pirim, kollayagör,
Cargılçagım sınbasın,/Elde¤irmenim k›r›lmas›n,
Ar işimdi oñdoy kör./Her iflimi onaragör.
Temir-taştın eesi,/Demirin-tafl›n sahibi,
Tekeberdi kılbaymın,/Kibir göstermem,
Kılgan bolsom tekeber/Kibir gösterirsem
Bir günü çıgar keesi /Bir gün ç›kar ac›s›"
(Akmataliyev, 2002:58

şeklindedir. Burada da bir başka hâmi ruhun adının geçtiği görülmektedir. "Döötü" Kırgız inançlarında demircilerin, değirmencilerin; demir ve taşla uğraşan kişilerin pîri olan Hz. Davut'tur. Meslek erbabı olarak insanın daima alçakgönüllü davranması da, bu türkünün insanlara vermek istediği mesajı yansıtmaktadır.

İş türkülerinin yapısal analizi:

Türkülerin büyük bir kısmı belli bir nazım birimi ile söylenmemiştir. Birkaç örnek dörtlük nazım birimi ile kurulmuştur. Genel olarak Kırgız geleneksel şiirinde hakim olarak gördüğümüz mısra anlayışı örneklerimizde de yaygındır. Bazan cümleler iki-üç mısrada, bazan da daha fazla mısrada tamamlanmaktadır.

Birkaç örnekte mısrada yer alan bir kelime değişikliği ile dörtlük tekrarı görülmektedir:

"Kırça kırça baskanın,
Kırman tolsun, op mayda
Kırmançının balası
Nanga toysun op mayda

"Oroy-oroy baskanıñ
Oroo tolsun op mayda
Orokçunun balası
Nanga toysun op mayda.

Hece ölçüsünün en çok 7'li ve 8'li kalıpları kullanılmıştır. Bir çocuk türküsü olan "Töl" isimli örneğimizdeki gibi, bu iki kalıbın karışık olarak kullanıldığı örnekler de vardır. "Karagul Botom", "Bekbekey" türküsünün bazı varyantları ve ekin ekme ile ile ilgili türkülerde olduğu gibi, hece ölçüsünün düzenli şekilde kullanılmadığı örnekler de yaygındır.

"Karagul Botom" ırı gibi örneklerde, her mısra sonunda "botom" kelimesinin tekrarı ile kelime redifi yapılarak ses zenginliği sağlanmaktadır. Aynı şekilde mısra sonlarında yer alan "e-e-e-y" gibi tekrarlar da aynı fonksiyondadır.

Örnek türkülerde düzenli nakaratlar yer almamakta, bu yönleri ile Anadolu'daki türkülerden yapısal bakımdan büyük ölçüde ayrılmaktadır.

Ses-ahenk unsuru olarak bu türkülerin mısra başı kafiyelerinin zenginliği dikkat çekicidir:

Uugumdun uçu dolono,
Uuru da börü colobo.
Uuru bir kelse uştaybız,
Başın bir ayra muştaybız.

Koroomdun uçu taman col,
Kaytargan koroom aman bol.
Kız-kelin koroo küzötkön,
İlgerten kalgan salt oşol.

İlk dörtlükte mısra başlarında "u", seslerinin, ikinci dörtlükte de "k" seslerinin tekrarı, mısra başı ses tekrarlarına iki örnektir. Hemen hemen bütün türkülerde bu ahenk unsurundan faydalanıldığı görülmektedir.

Bata başı dıñ-dıñ,
Maldı bersin miñ-miñ.
Cılkı bersen ala ber,
Ot cakalay bala ber.
Cüytörünö töö ber,
Cüktöp alıp cürö ber.
Saarına biye ber,
Saagan sayın iye ber.

gibi örneklerde de "a, ö, c, b, p, r, s" seslerinin mısra içinde de ses ses zenginliği sağladığı görülmektedir.

Mısra sonlarında yarım kafiyeden zengin kafiyeye, kafiye+redif örneklerinden sadece redif ile kurulan örneklere kadar mısra sonu ahenk unsurlarının hemen her çeşidi uygulanmaktadır.

NOTLAR

[1] Ürön: Tohum
[2] Kırman: Harman
[3] Torpok: İki yaşına basmış tosun
[4] Kulun: Süt emen tay
[5] Ulak: Oğlak
[6] Kozu: Kuzu
[7] Boto: Deve yavrusu
[8] Koyçu: Koyun çobanı
[9] Ton: Kürk, elbise
[10] Teri: Deri
[11] Cargılçak: El değirmeni
[12] Cer kepe: Toprak kazılarak yapılan oda.
[13] Boto: Deve yavrusu anlamında kullanılan bir kelimedir ve Anadolu'da "kuzum" şeklindeki kullanılış ile aynı özelliktedir.
[14] Keñ-Kol: Kırgızistan'da yer ismi.
[15] Korgoşun: Aconitum napellus; Türkiye'de yetişmeyen, zehirli bir bitki. Aynı aileden olan diğer türler Anadolu'da "kaplan boğan/it boğan/kurt boğan/kurt otu/boğan otu/" adıyla bilinmektedir.
[16] Beykasam: Boyuna çizgili, ipekli kumaş
[17] Konok: Türkiye'de "İtalyan darısı" olarak bilinen mısır çeşidi.
[18] Gelberi: Fırıncıların fırındaki ateşi düzeltmek için kullandığı uzun sırık
[19] Orompoy: Tek ayak üzerinde zıplayarak yapılan kovalamaca oyunu
[20] Kurut: Suyu sıkılmış ve kurutulmuş kesikten (yağsız peynir çeşidi) yapılan, cay-kurut, maykurut ve ecigey-kurut diye türleri olan yiyecek (Üy Tiriçiliginin Kıskaça Ensiklopediyası, 1989:166)
[21] Şamıyan: Boyunduruğun "çırpı, şiş" denilen bir parçası
[22] Mayda: Ufak

KAYNAKLAR

AKMATALİYEV, Abdıldacan, A. Caynakova, İ. Cumabayev, B. Kebekova, R. Kıdırbayeva, K. Kırbaşev, S. Musayev (2002), **Kırgız Adabiyatının Tarıxı 1,** Bişkek, 2002.

AKMATALİYEV, Abdıldacan, G.Orozova (1998), **Baldar Folkloru,** El Adabiyatı Serisinin 20. Cildi, Şam Yay., Bişkek.

ALAGUŞOV, Balbay (1986), **Ala-Too Poet,** Bişkek, 1986.

ARAT, Reşit Rahmeti (1979), **Kutadgu Bilig İndeks,** İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay:47.

BEKTENOV, Z., T. BAYCİYEV (1993)**, Kırgız Adabiyatı,** Mektep Neşriyatı**,** Bişkek.

CUSUPOV, Keneş (1993) **Kırgızdar I,** Kırgızstan Yay., Bişkek.

ELÇİN, Şükrü (1981) **Halk Edebiyatına Giriş,** Ankara, Kültür Bakanlığı Yay:365.

İNAN, Abdülkadir (1986), **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** TTK Yay., Ankara.

KANGELDİYEV, N., V.N. Şneydman (1989), **Bizdin Adabiyat,** Mektep Yay., Frunze.

Üy Tiriçiliginin Kıskaça Ensiklopediyası (1989), Frunze.

OĞUZ, M. Öcal, S. Kasımoğlu (2005), **Türkiye'de 2005 Yılında Yaşayan geleneksel Kutlamalar,** Gazi Üniversitesi THBMER Yay., Ankara.